УДК 821.512.145

Ф.С. Баязитова

ТУГАН ТЕЛ ҺӘМ ЛАТЫЙФ ҖӘЛӘЙНЕҢ ОЛЫ МИРАСЫ
(Күренекле тел галиме Латыйф Җәләйнең тормыш юлы һәм фәнни эшчәнлегенә карата)

Доктор филологических наук, профессор Латыф Заляй (Латыйф Җәләй) – выдающийся ученый-языковед, литературный критик и педагог (1894–1966). Он внес огромный вклад в развитие татарского языкознания в нескольких направлениях: диалектологии и истории языка, исторической грамматики, фонетики, культуры речи и др. Его труды являются ценным источником для языковедов и других ученых. Особенно важна заслуга профессора Л. Заляя в формировании и развитии татарской диалектологии как науки.

Ключевые слова: история языка, историческая морфология, фонетика, орфоэпия, статьи-рецензии, лексика, словари, научные кадры, диалектология, экспедиции.

Doctor of Philology, Professor Latif Zalyai (Latyif Jyalyai) is an outstanding scholar-linguist, literary critic and teacher (1894-1966). He made a huge contribution to the development of Tatar linguistics in several directions: dialectology and the history of language, historical grammar, phonetics, speech culture, etc. His works are a valuable source for linguists and other scholars. Professor L. Zalyai’s merit in the formation and development of Tatar dialectology as a science is of particular importance.

Keywords: history of language, historical morphology, phonetics, orthoepy, review articles, vocabulary, dictionaries, scientific personnel, dialectology, expeditions.

Татар теле белеменә зур өлеш керткән өлкән буын галимнәр Җ. Вәлиди, Х. Бәдигый, Г. Сәгъди, М. Корбангалиев, Г. Алпаров, Г. Шәрәф, Г. Ибраһимов, Ш. Рамазанов, В. Хангилдин, Р. Газизов һ.б. арасында профессор Латыйф Җәләй эшчәнлеге үзенә бер аерым урын алып тора.

Латыйф Җәләй 1894 елның 17 ноябрендә хәзерге Ульяновск өлкәсе, Майна районы, Иске Кызыл Су (Тат. Урайкино) авылында туа. Фәнгә Л. Җәләй катлаулы юллар үтеп килә. Ул тормышның ачысын-төчесен бик иртә татый башлый. Кышларын мәхәллә мәктәбендә укый. Аны тәмамлаганнан соң, 1906 елда Мәләкәс мәдрәсәсенә укырга керә, ләкин, әтисе үлеп китү сәбәпле, 13 яшеннән Мәләкәс шәһәрендә сезонлы эшче-йөкче булып эшли башлый. Бик авыр шартларда яшәвенә дә карамастан, Латыйф ага, үзенең чиксез тырышлыгы аркасында, заманына күрә ярыйсы гына төпле белем ала. Мәдрәсәне уңышлы тәмамлаганнан соң, 1911 елда ул Самара губернасы Иске Җүрәй авылына мөгаллим-укытучы булып китә.

1914 елның башында ул, дөнья күрү теләге белән, Урта Азиягә юл тота. Ташкентта җәен җиләк-җимеш бакчаларында кара эшче, ә кышын пешекче булып эшли. 1915–1917 елларда солдат хезмәтендә

була, Беренче бөтендөнья сугышына җибәрелә. 1917 елның ахырларында Латыйф Җәләй фронттан туган якларына кайта, яңадан укытучылык эшенә керешә, төрле авылларда беренче баскыч мәктәпләрендә укыта һәм үзенең белемен күтәрү өстендә эшли. 1921 елны, алдынгы укытучы сыйфатында, аны Самара шәһәренә күчерәләр. Анда ул 1932 елга кадәр төрле мәктәпләрдә, педагогия техникумында татар теле укытучысы, балалар йорты мөдире, мәктәпләр инспекторы булып эшли. Шул елларда ук уку-укытуның аерым мәсьәләләре буенча китаплар бастыра, фәнни күзәтүләр алып бара, беренче баскыч мәктәпләр өчен кулланмалар төзи.

1932 елда Латыйф Җәләй Самара педагогия институты каршындагы аспирантурага укырга керә, 1933 елны Казан педагогия институтына күчеп, аспирантурада укуын дәвам иттерә һәм 1935 елда аны тәмамлап, шул ук институтның татар теле һәм әдәбияты кафедрасында укытучы булып эшли башлый. Шушы елларда булачак галимнең тел тарихы, диалектларны өйрәнү белән кызыксынуы тагын да көчәя. Казан педагогия институтының татар теле кафедрасында башланып киткән укытучылык эшчәнлеге шушы юнәлештәге фәнни-тикшеренү эшләре белән үрелеп бара. Бу эшне ул Казан дәүләт университетының тел кафедрасына күчкәч тә (1944 ел) дәвам иттерә, тел тарихы, грамматика һәм диалектология курсларын төзеп, шулар буенча студентларга лекцияләр укый.

1939 елда Л. Җәләй, укытучылык эшен дәвам иттергән хәлдә, Татарстан Мәгариф Халык комиссариаты карамагындагы Татарстан тел, әдәбият һәм тарих фәнни-тикшеренү институтында (хәзер Татарстан Фәннәр академиясенең Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты) эшли башлый, 1956 елдан 1962 елга кадәр тел бүлеге мөдире вазифасын да башкара. Бу елларда аның фәнни-иҗади эшчәнлеге тагын да активлаша.

Галимнең фәнни эшчәнлеге гаять күп тармаклы. 30–50 елларда вакытлы матбугат («Мәгариф», «Совет мәктәбе», «Совет әдәбияты» журналлары, «Кызыл таң», «Кызыл Татарстан», «Социалистик Татарстан», «Совет Татарстаны» газеталары һ.б.) битләрендә һәм төрле җыентыкларда татар тел белеме һәм әдәбиятының актуаль мәсьәләләренә багышланган мәкаләләре, рецензияләре, укытучыларның сорауларына җаваплары бер-бер артлы басылып торалар. Шулар белән танышып чыгу гына да аның киң колачлы, эрудицияле, өлгер каләмле фән эшлеклесе булуын тулы күзалларга мөмкинлек бирә.

Татар әдәбиятын яхшы белү, аның үткәне һәм хәзергесе белән нык кызыксыну яшь белгечне әдәби тәнкыйть дөньясына алып керә. 30–40 елларда ул шушы өлкәдә җитди эшчәнлек күрсәтә. Татар әдәбиятын үстерүдә, яшь язучыларны тәрбияләүдә кулыннан килгәнчә ярдәм итәргә тырыша, әдәбиятка яңа аяк баскан яшь галимнәрнең беренче адымнарын ныклап күзәтеп бара. Аларның тел-стиль үзенчәлекләрен өйрәнү буенча җитди тикшеренүләре бүген дә актуальлеген югалтмаган. К. Насыйри, Ф. Әмирхан, Г. Тукай, Ш. Ка-

мал, Г. Бәшир, С. Хәким, К. Нәҗми, Ә. Еники, М. Әмир, А. Расих һәм башка кайбер татар язучыларының иҗатларына карата язылган 60 тан артык мәкалә-рецензия шундыйлардан. Шуның өстенә галим башлангыч мәктәп укытучылары өчен диктантлар җыентыгы, урта мәктәпнең VIII сыйныфы өчен татар әдәбияты буенча дәреслек, әдәбияттан дәреслек-хрестоматияләр, укытучылар өчен төрле методик кулланмалар, программалар төзи.

Танылган башкорт теле белгече, профессор Җ.Г. Киекбаев билгеләгәнчә, «Л. Җәләйнең башка татар телчеләреннән аермасы шунда, ул татар тел гыйлеменә юнәлеш керткән зур галим: нәкъ менә ул татар телен тарихи, чагыштырмалы планда өйрәнүгә нигез салучы».

Чыннан да, Латыйф Җәләй татар тел белеменең ике зур катламын (тел тарихын һәм диалектологияне) күтәреп фән киңлегенә чыгара. Аның тел тарихына багышланган беренче хезмәте «Татар теле тарихының кайбер мәсьәләләре» дип атала. Анда, нигездә, тарихи грамматика проблемалары яктыртыла. Автор бу хезмәтен 1942 елда М.В. Ломоносов исемендәге Мәскәү университетында кандидатлык диссертациясе итеп яклый һәм, татар теле белеме буенча беренчеләрдән булып, филология фәннәре кандидаты дигән гыйльми дәрәҗәгә лаек була.

«Татар теленең фонетикасы буенча материаллар» (1954) дигән тикшеренүендә Л. Җәләй татар теленең фонетик системасындагы төп үзгәрешләрне күзәтеп чыга. Татар әдәби теленең нормалашу процессын өйрәнү, аның әйтелеш нормаларын эшкәртү һәм конкрет системага салу кебек гаять катлаулы, актуаль проблеманы хәл итүдә дә Латыйф Җәләй актив катнаша. «Татар теленең орфоэпик нигезләре» (1953) дигән китабы әнә шул мәсьәләгә багышланган.

Галимнең тел тарихы буенча соңгы һәм иң зур хезмәте «Татар теленең тарихи морфологиясе буенча очерклар» дип исемләнә. Ул хезмәтнең кулъязмасы, басмага әзерләнгән хәлендә, Институт архивында саклана иде. Ниһаять, 2000 елда Институтның тырышлыгы белән бу хезмәт дөнья күрде (китапның редакторы – филология фәннәре кандидаты Ф.С. Фасеев).

Тарихи грамматика белән беррәттән, Латыйф Җәләй татар диалектларын өйрәнү буенча да күп һәм зур эшләр башкара. Мәгълүм булганча, татар диалектлары инде күптән, Октябрь инкыйлабына кадәр үк тикшерелә башлаган. Татар диалектологиясе белән теге яки һу дәрәҗәдә В.В. Радлов, А.Г. Бессонов, Н.Ф. Катанов, С.Е. Малов һәм башка галимнәр шөгыльләнәләр. Ләкин әле татар диалектологиясе системалы тикшерелгән аерым фән югарылыгына күтәрелә алмый.

Октябрь инкыйлабыннан соң татар диалектологиясе белән күренекле тел галиме Җ. Вәлиди кызыксына һәм бу өлкәдә шактый эш башкара. Эстафета Җ. Вәлиди кулыннан Л. Җәләйгә күчә һәм шуннан соң татар диалектлары эзлекле рәвештә бөтен киңлеге һәм тирәнлеге белән өйрәнелә башлый.

Галим диалекталь фактлар өстендә эшләү, халыкның җанлы сөйләү телендәге үзенчәлекләрне җыю, аларны төркемләү бик җитди фәнни эш итеп каралырга тиеш, дигән фикерне алга сөрә. «Халык телендәге диалекталь фактлар тиешенчә өйрәнелмәгәнлектән, әдәби телнең үзенә яраклы материаллары таркау яталар, хәлбуки, халыкның җанлы телен өйрәнү һәм андагы байлыкны туплау шушы телнең фәнни эшләнешен тиешле югарылыкка күтәрергә ярдәм итә. Шулай булгач, гомумән культура фронтында эшләүче кешеләр халкыбызның җанлы телен өйрәнүгә әһәмият бирергә тиешләр», – дип яза Л. Җәләй «Татар диалектологиясе» (Казан, 1947, 127 б.) китабында.

Турыдан-туры Латыйф Җәләй катнашында һәм җитәкчелегендә татарлар яшәгән Идел буе һәм Урал төбәкләренә, җирле сөйләшләрне тикшерү-өйрәнү өчен, күпсанлы экспедицияләр оештырыла. Ул татар теле сөйләшләрен өйрәнүдә диалектология фәнендә сыналган анкета методын да куллана һәм, Татарстан төбәкләренә татар теле әдәбияты укытучыларына анкеталар таратып, алар аша кыйммәтле материаллар туплый, диалектологик экспедицияләрдә яшь тикшеренүчеләрне, студентларны «Диалектологик сораулыклар» белән тәэмин итә, алар белән бергә үзе дә бик күп төбәкләрдә, авылларда була. Шуның нәтиҗәсе буларак, 1947 елда галимнең «Татар диалектологиясе» дигән монографиясе басылып чыга. Галим бу хезмәтендә татар диалектларының өйрәнелү тарихын, аларның классификациясен бирә һәм диалектларның төп үзенчәлекләрен ача.

Болардан тыш, Латыйф Җәләй катнашлыгында өч кисәктән торган «Диалектологик сүзлек» (1948, 1953, 1958) бастырып чыгарыла. Бу сүзлекләрдә экспедицияләр вакытында тупланган лексик материаллар урын ала.

Татар диалектларын практик өйрәнү Латыйф Җәләйгә татар диалектологиясендә хәзер дә капиталь хезмәт саналган монография язарга мөмкинлек бирә. Татар теленең урта диалекты турындагы әлеге хезмәт соңрак докторлык диссертациясе буларак яклана, һәм галим филология фәннәре докторы дигән гыйльми дәрәҗәгә лаек була.

1956 елда «Татар теле белеме алдындагы бурычлар» исемле мәкаләсендә ул татар теленең диалектологик атласын, тулы диалектологик сүзлек һәм татар теленең аңлатмалы сүзлекләрен, татар теле белеме буенча тулы библиография төзүнең кирәклеген, бу проблемаларның көн тәртибенә басканлыкларын күрсәтеп чыга. Әйтергә кирәк, Латыйф Җәләй инициативасы белән башланган бу зур эшләр күп еллар тел секторының һәм диалектология төркеменең җитәкчесе булган Ләйлә Мәхмүтова, галимнең яраткан шәкертләре Нәҗия Борһанова, Гасимә Якупова, инде алардан соңгы буыннв тәшкил иткән бер төркем диалектологлар – Зидә Садыйкова, Леонид Арсланов, Фәрит Юсупов, Дөрия Рамазанова, Тәнзилә Хәйретдинова, Флера Баязитова һ.б. тарафыннан уңышлы дәвам иттерелде.

Бүгенге көндә «Татар теленең диалектологик сүзлеге»нең беренче (1969) һәм икенче (1993), «Татар теленең зур диалектологик сүз-

леге» (2009) китаплары басылып чыкты, «Урта Идел һәм Урал төбәге татар халык сөйләшләре атласы» (1989), төрки халыклар арасында беренчеләрдән булып «Атлас татарских народных говоров» (2015) эшләнеп дөнья күрде, «Татар халык сөйләшләре» (2008, ике китапта), аерым сөйләшләргә, этнографик төркемнәргә багышланган дистәдән артык китаплар, фәнни монографияләр басылып чыкты, диалекталь лексиканың аерым тематик төркемнәре җентекләп өйрәнелә һәм бу өлкәдә дә монографияләр чыгып тора. Латыйф ага хыялланган «Татар теленең өч томлык аңлатмалы сүзлеге», «Татар теле белеменең тулы библиографиясе» дә нәшер ителде.

Тел тарихы һәм диалектология – үзара бик тыгыз бәйләнештә тора торган фәннәр. Латыйф Җәләй тикшеренүләрендә тел белеменең бу ике өлкәсе һәрвакыт игътибар үзәгендә тотыла, бер-берсе белән тыгыз бәйләнештә карала. Шуның өчен галимнең рухы бүгенге көндә диалектологларның эшләгән эшләренә һәм уңышларына сөенеп, хәер-фатиха биреп торадыр кебек һәм без, хәзерге буын диалектологлары, үзебезне, гәрчә турыдан-туры аның лекцияләрен тыңлап, үзен күрү бәхетенә ирешмәгән булсак та, Латыйф аганың шәкертләре дип саныйбыз, тел белеменең шундый кызыклы, игелекле тармагында эшләвебез белән горурланабыз да.

Латыйф Җәләй фәнни кадрлар хәзерләү юнәлешендә дә зур эшчәнлек күрсәтә. Аның фәнни җитәкчелегендә аспирантура үтеп, диссертация яклаган ике дистәгә якын галим – фән докторлары һәм кандидатлары бүгенге көндә дә уңышлы эшләп киләләр.

Педагог буларак, аның үзенә генә хас бик үзенчәлекле уңай сыйфатын шәкертләре әле дә хәтерлиләр: ул студентларны сәгатьләр буе авызына каратып тыңлата белгән, аның лекцияләре һәрвакыт галимнең үз күзәтүләренә, фәнни тикшеренүләренә нигезләнеп, фактик материалларга бай булуы белән аерылып торган.

Ул үзенең хезмәттәшләре, аралашкан кешеләренә карата киң күңелле, эчкерсез киңәшче, кешеләргә игътибарлы, ярдәмчел, туры сүзле галим булган, гыйльми тәҗрибәсе белән чын күңелдән уртаклаша белгән.

Олы галим, күренекле җәмәгать эшлеклесе Латыйф Җәләй 1966 елның 1 августында вафат була.

Тууына 125 ел тулу уңае белән республикабызның киң җәмәгатьчелеге, тюркология дөньясында танылган, татар теле белемендә аеруча күренекле урын тоткан галим һәм педагог, филология фәннәре докторы, профессор Латыйф ага Җәләйне тирән ихтирам белән искә алалар.

Баязитова Флера Сәет кызы,
филология фәннәре докторы, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының гомуми лингвистика бүлеге өлкән фәнни хезмәткәре